

DAVID HUME

ΔΟΚΙΜΙΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ
ΗΘΙΚΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΑ

εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια
Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΤΟ ΜΕΤΡΟ ΤΟΥ ΓΟΥΣΤΟΥ

Ἡ μεγάλη ποικιλία γούστου, ὅπως καὶ γνώμης, πού ἐπικρατεῖ στὸν κόσμο, εἶναι τόσο φανερὴ πού θὰ ἔχει ὀπωσδήποτε πέσει στὴν παρατήρηση τοῦ καθενός. Ἀνθρώποι μὲ παραπολυ περιορισμένη γνώση εἶναι ἱκανοὶ νὰ διακρίνουν διαφορὰ στὸ γούστο μέσα στὸν στενὸ κύκλο τῶν γνωριμιῶν τους, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου τὰ πρόσωπα ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ μὲ τὴν ἴδια καθοδήγηση καὶ ἔχουν ἀπὸ νωρὶς ἐμποτιστεῖ ἀπὸ τὶς ἴδιες προκαταλήψεις. Ἀλλὰ ὅσοι μποροῦν νὰ πλατύνουν τὴν ὄρασή τους γιὰ νὰ θεωρήσουν ἔθνη μακρινὰ καὶ περασμένες ἐποχές, μένουν ἀκόμη περισσότερο ἐκπληκτοὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη δυσαρμονία καὶ τὶς ἀντιθέσεις. Ἐχομε συνηθίσει νὰ ὀνομάζομε β ἄ ρ β α ρ ο ὅτι-δήποτε διαφέρει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ γούστο καὶ τὴν ἀντιληψή μας· ἀλλὰ γρήγορα βρίσκομε νὰ ἔχει ἐπιστρέψει ἀπάνω μας τὸ ἐπίθετο τοῦ ψόγου. Καὶ ἡ ὑψιστὴ ὑπεροψία καὶ ἔπαρση στὸ τέλος πτοεῖται παρατηρώντας ἴση βεβαιότητα σὲ ὅλες τὶς πλευρές, καὶ μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀμφισβήτηση συναισθημάτων διστάζει νὰ πάρει θετικὰ τὸ μέρος τὸ δικό της.

Ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ποικιλία τοῦ γούστου εἶναι φανερὴ στὸν πιὸ ἀπρόσεχτο παρατηρητὴ, ἂν ἐξεταστεῖ [μὲ προσοχή] θὰ βρεθεῖ ὅτι εἶναι στὴν πραγματικότητα πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο φαίνεται. Τὰ συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων ὡς πρὸς τὴν ὀμορφιά καὶ τὴν ἀσχήμια ὅλων τῶν εἰδῶν συχνὰ διαφέρουν, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ λόγος τους γενικὰ εἶναι ὁ ἴδιος. Σὲ κάθε γλῶσσα ὑπάρχουν μερικοὶ ὅροι πού δηλώνουν ψόγο, καὶ ἄλλοι ἔπαινο· καὶ ὅλοι οἱ ἀνθρώποι πού μεταχειρίζονται τὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἰδίωμα, πρέπει νὰ συμφωνοῦν στὴν ἐφαρμογή τους. Ὅλες οἱ φωνές ἐνώνονται ὅταν ἐπευφημοῦν τὸ κομψό, καθαρὸ, ἀπλό, γεμάτο πνεῦμα γραπτὸ· ὅπως καὶ ὅταν κατηγοροῦν τὸ στόμφο, τὴν προσποίηση, τὴν ψυχρότητα, τὴν ψεύτικη λάμψη. Μόλις ὅμως

οἱ κριτικοὶ ἔρχονται στὰ καθέκαστα, αὐτὴ ἡ φαινομενικὴ ὀμοφωνία ἐξαφανίζεται· καὶ ἀνακαλύπτεται ὅτι εἶχαν δώσει στίς ἐκφράσεις τους πολὺ διαφορετικὸ νόημα. Σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς γνώμης καὶ τῆς ἐπιστήμης συμβαίνει τὸ ἀντίθετο· ἐκεῖ ἡ μεταξὺ ἀνθρώπων διαφορὰ βρίσκεται ὅτι ὑπάρχει συχνότερα στὰ γενικὰ παρά στὰ καθέκαστα· καὶ λιγότερο στὴν πραγματικότητα παρά στὸ φαινόμενο. Μιὰ ἐξήγηση τῶν ὄρων δίνει συνήθως τέλος στὴ διένεξη· καὶ ὅσοι φιλονικοῦν μὲ ἐκπληξὴ διαπιστώνουν ὅτι εἶχαν διαφωνήσει ἐνῶ στὸ βάθος συμφωνοῦσαν στὴν κρίση τους.

Ἐκεῖνοι πού θεμελιώνουν τὴν ἠθικότητα στὸ συναίσθημα, περισσότερο παρά στὸν ὀρθὸ λόγο, ἔχουν τὴν κλίση νὰ περιλαμβάνουν τὴν ἠθικὴ στὴν πρώτη παρατήρηση καὶ νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι σὲ ὅλα τὰ ζητήματα πού ἀναφέρονται στὴ συμπεριφορὰ καὶ στοὺς τρόπους, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους εἶναι πραγματικὰ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο μὲ τὴν πρώτη ματιὰ φαίνεται. Εἶναι ἀληθινὰ φανερὸ ὅτι συγγραφεῖς ὅλων τῶν ἐθνῶν καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν συναγωνίζονται στὸ νὰ ἐπικροτοῦν τὴ δικαιοσύνη, τὴ φιλάνθρωπία, τὴ μεγαλοψυχία, τὴ σύνεση, τὴ φιλαλήθεια· καὶ νὰ ψέγουν τὶς ἀντίθετες ποιότητες. Ἀκόμη καὶ ποιητὲς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς πού οἱ συνθέσεις τους ὑπολογίστηκαν κυρίως γιὰ νὰ εὐχαριστοῦν τὴ φαντασία, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ὀμηρο καὶ φτάνοντας ἕως τὸν Fénelon, διατυπώνουν σταθερὰ τὰ ἴδια ἠθικὰ παραγγέλματα καὶ δίνουν τὸν ἔπαινο καὶ τὸν ψόγο τους στίς ἴδιες ἀρετὲς καὶ κακίες. Αὐτὴ ἡ μεγάλη ὀμοφωνία συνήθως προσγράφεται στὴν ἐπίδραση τῆς κοινῆς λογικῆς πού σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις διατηρεῖ ὅμοια συναισθήματα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ προλαβαίνει τὶς διενέξεις, στίς ὁποῖες τόσο πολὺ εἶναι ἐκτεθειμένες οἱ ἀκριβεῖς ἐπιστῆμες. Κατὰ τὸ μέτρο πού εἶναι πραγματικὴ ἡ ὀμοφωνία, μπορεῖ αὐτὴ ἡ διαπίστωση νὰ θεωρηθεῖ ἱκανοποιητικὴ. Πρέπει ὅμως ἐπίσης νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι κάποιος μέρος τῆς φαινομενικῆς ἀρμονίας στὴν ἠθικὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν κύρια φύση τῆς γλώσσας. Ἡ λέξη ἀ ρ ε τ ῆ, μὲ τὸ ἰσοδύναμό της σὲ κάθε διάλεκτο, συνεπάγεται

ἐπιδοκιμασία, ὅπως ἡ λέξις κακία ψόγο· καὶ κανείς, χωρὶς νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ ὀλοφάνερη καὶ χοντροειδῆ ἀκυρολεξία, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δώσει ἐπιτιμητικὴ σημασία σ' ἓνα λεκτικὸν ὄρο πού κατὰ γενικὴ παραδοχὴ ἐννοεῖται μὲ καλὸ νόημα· ἢ νὰ δώσει τὴν ἐπιδοκιμασία τοῦ ἐκεῖ ὅπου τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα ἀπαιτεῖ ἀποδοκιμασία. Τὰ γενικὰ παραγγέλματα τοῦ Ὀμήρου, ὅπου διατυπώνεται μερικὰ τέτοια, δὲν θὰ ἀμφισβητηθοῦν ποτέ· ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι, ὅπου εἰκονίζει εἰδικούς τρόπους συμπεριφορᾶς καὶ παρουσιάζει τὸν ἥρωισμό στὸν Ἀχιλλεῖα καὶ τὴ σύνεση στὸν Ὀδυσσεῖα, ἀνακατεύει πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπανθρωπίας στὸν πρῶτο, πανουργίας καὶ ἀπάτης στὸν δεύτερο, ἀπ' ὅση θὰ παραδεχόταν ὁ Fénelon. Ὁ σοφὸς Ὀδυσσεύς, στὸν Ἑλληνα ποιητὴ, φαίνεται ὅτι βρίσκει εὐχαρίστηση στὰ ψέματα καὶ στὰ παραμύθια, καὶ συχνὰ τὰ μεταχειρίζεται χωρὶς κάποιαν ἀνάγκη, ἢ ἀκόμη καὶ συμφέρον. Ἀλλὰ ὁ πιὸ εὐσυνείδητος γιὸς του, στὸν Γάλλο ἐπικὸ ποιητὴ, προτιμᾷ νὰ ἐκθέσει τὸν ἑαυτό του στοὺς πιὸ σοβαροὺς κινδύνους, παρὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν πιὸ ἀκριβῆ γραμμὴ τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς φιλαλήθειας.

Οἱ θαυμαστὲς καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κοράνιου ἐπιμένουν στὰ ἐξαιρετὰ ἠθικὰ παραγγέλματα πού βρίσκονται σκόρπια σ' ἐκεῖνο τὸ ἄγριο καὶ παράλογο κείμενο. Ἀλλὰ καλὰ εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀραβικὲς λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν στίς ἀγγλικές: ἰσότητα, δικαιοσύνη, μετριοπάθεια, πραότητα, συμπόνια, πρέπει πάντοτε νὰ ἐννοοῦνται μὲ καλὴ σημασία· καὶ θὰ ἦταν τεκμήριο μέγιστης ἀγνοίας, ὄχι τῆς ἠθικῆς ἀλλὰ τῆς γλώσσας, νὰ μνημονεύονται μὲ ὅποια ἄλλα ἐπίθετα ἐξὸν ἀπὸ τὰ ἐπίθετα τοῦ ἐπαινοῦ καὶ τῆς ἐπιδοκιμασίας. Θέλομε ὅμως νὰ μάθομε ἐὰν ὁ δῆθεν προφήτης εἶχε φτάσει σὲ ἓνα σωστὸ συναίσθημα ἠθικῆς; ἂς ἀκούσομε τὴν ἀφήγησή του καὶ τότε γρήγορα θὰ βροῦμε ὅτι δίνει τὸν ἐπαινό του σὲ τέτοια παραδείγματα ἀπάτης, ἀπανθρωπίας, σκληρότητας, ἐκδίκησης, φανατισμοῦ, πού εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστα μὲ μιὰ πολιτισμένη κοινωνία. Ἐκεῖ δὲν φαίνεται νὰ ἀκούγεται κανένας σταθερὸς κανόνας δικαίου καὶ κάθε πράξις ψέγεται ἢ ἐπαινεῖται μόνο κατὰ τὸ μέτρο πού εἶναι ἐπιζήμια ἢ συμφέρουσα στοὺς ἀληθινούς πιστούς.

Πολὺ μικρὴ εἶναι ἡ ἀξία ἐκείνου πού δίνει γενικὰ παραγγέλματα στὴν ἠθικὴ. Ὅποιος συμβουλεύει ἠθικὰς ἀρετὰς, πραγματικὰ τίποτα δὲν κάνει περισσότερο ἢ πὸ ὅ,τι ὑπονοεῖται μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς [λεκτικαὺς] ὄρους. Οἱ ἄνθρωποι πού ἐφευρῆκαν τὴ λέξις συμπόνια καὶ τὴ μεταχειρίστηκαν μὲ καλὴ σημασία, χάραξαν μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα τὸ παράγγελμα «Νά 'σαι συμπονετικὸς» ἀπὸ τὸν δῆθεν νομοθέτη ἢ προφήτη πού θὰ ἔβαζε ἓνα τέτοιο ἀπόφθεγμα μέσα στὰ γραπτὰ του. Ἀπ' ὅλες τίς ἐκφράσεις ὅσες μαζί μὲ τὸ ἄλλο νόημά τους ὑπονοοῦν ἓνα βαθμὸ ψόγου ἢ ἐπιδοκιμασίας, ἐλάχιστα ὑπόκεινται στὴ διαστροφή ἢ στὸ λάθος.

Εἶναι φυσικὸ γιὰ μᾶς νὰ ἀναζητοῦμε ἓνα μέτρο τοῦ γούστου· ἓνα κανόνα μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ συμφιλιωθοῦν τὰ ποικίλα συναίσθημα τῶν ἀνθρώπων· κάτι πού τελικὰ νὰ ἀποφασίζει ποῖο συναίσθημα νὰ ἐπικυρώνεται καὶ ποῖο νὰ καταδικάζεται.

Ἐπάρχει ἓνα εἶδος φιλοσοφίας πού ἀποκλείει κάθε ἐλπίδα ἐπιτυχίας σὲ μιὰ τέτοια προσπάθεια καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀποψη ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ φτάσουμε ποτέ σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε μέτρο τοῦ γούστου. Ἡ διαφορὰ — λέγει — ἀνάμεσα στὴν κρίση καὶ στὸ συναίσθημα εἶναι πολὺ μεγάλη. Κάθε συναίσθημα εἶναι σωστό· γιὰ τὸ συναίσθημα δὲν ἀναφέρεται σὲ τίποτα πίσω ἀπ' αὐτό, καὶ εἶναι πάντοτε πραγματικὸ, σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωση ἓνας ἄνθρωπος τὸ συνειδητοποιεῖ. Δὲν εἶναι ὅμως ὀρθὸς ὅλες οἱ ἀποφάνσεις τῆς νόησης· γιὰ τὴν ἀναφέρονται σὲ κάτι πίσω ἀπ' αὐτές, δηλαδὴ σὲ ἓνα πραγματικὸ γεγονός· καὶ δὲν μποροῦν νὰ προσαρμωθοῦν πάντοτε σ' αὐτὸ τὸ μέτρο. Ἀνάμεσα σὲ χίλιες διαφορετικὰς γνώμες πού διαφορετικοὶ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ὑποστηρίζουν γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, μία καὶ μόνο μία ὑπάρχει πού εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀληθινή· καὶ ἡ μόνη δυσκολία εἶναι νὰ τὴν προσδιορίσεις καὶ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσεις. Ἀντίθετα χίλια διαφορετικὰ συναίσθημα, πού διεγείρονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, εἶναι ὅλα σωστά· γιὰ τὸ κανένα συναίσθημα δὲν ἀντιπροσωπεύει ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι μέσα στὸ ἀντικείμενο. Τὸ συναίσθημα σημαδεύει μόνο κά-

ποιο ταίριασμα ἢ κάποια σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο καὶ στὰ ὄργανα ἢ τὶς δυνάμεις τοῦ πνεύματος· καὶ ἐὰν δὲν ὑπῆρχε πραγματικὰ αὐτὸ τὸ ταίριασμα, ποτὲ ἴσως δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γεννηθεῖ τὸ συναίσθημα. Ἡ ὁμορφιά δὲν εἶναι ποιότητα σ' αὐτὰ καθαυτὰ τὰ πράγματα· ὑπάρχει ἀπλῶς μέσα στὸ πνεῦμα ποὺ τὰ θεωρεῖ· καὶ κάθε πνεῦμα ἀντιλαμβάνεται μιὰ διαφορετικὴν ὁμορφιά. "Ἐνα πρόσωπο μπορεῖ καὶ μιὰν ἀσχήμια ἀκόμη νὰ ἀντιληφθεῖ, ἐκεῖ ὅπου ἓνα ἄλλο αἰσθάνεται ὁμορφιά· καὶ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ ἐπαναπαύεται στὸ δικό του συναίσθημα, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ κανονίζει τὰ συναισθήματα τῶν ἄλλων. Νὰ γυρεύουμε τὴν πραγματικὴ ὁμορφιά ἢ τὴν πραγματικὴ ἀσχήμια εἶναι τόσο ἀκαρπὴ ἀναζήτησις ὅσο ἡ ἀξίωση νὰ ἐξακριβώσουμε τὸ πραγματικὰ γλυκὸ ἢ τὸ πραγματικὰ πικρὸ. Ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεσις τῶν ὀργάνων τὸ ἴδιο ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὰ δύο: γλυκὸ καὶ πικρὸ· καὶ ἡ παροιμία ἔχει σωστὰ τονίσει ὅτι εἶναι μάταιο νὰ μαλώνουμε γιὰ τὰ γούστα. Εἶναι πολὺ φυσικὸ, καὶ μάλιστα σχεδὸν ἀναγκαῖο, νὰ ἐπεκτείνουμε αὐτὸ τὸ ἀξίωμα στὸ πνευματικὸ ὅπως καὶ στὸ σωματικὸ γούστο· καὶ ἔτσι ὁ κοινὸς νοῦς ποὺ τόσο συχνὰ διαφωνεῖ μὲ τὴ φιλοσοφία, ἰδίως μὲ τὸ σκεπτικὸ εἶδος τῆς φιλοσοφίας, νὰ ποὺ σὲ μιὰ τουλάχιστο περίπτωση βρῖσκεται νὰ συμφωνεῖ στὴ διατύπωση τῆς ἴδιας θέσης.

Ὡστόσο, μὲ ὄλο ποὺ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ἀφοῦ πέρασε στὴ μορφή τῆς παροιμίας, φαίνεται ὅτι ἔχει ἐπιτύχει τὴν ἐπικύρωση τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἓνα εἶδος κοινοῦ νοῦ ποὺ στρέφεται ἐναντίον του, τουλάχιστο κοιτάζει νὰ τὸ τροποποιήσῃ καὶ νὰ τὸ περιορίσῃ. "Ὁποῖος θὰ ὑποστήριζε ὅτι ὑπάρχει ἰσότητα μεγαλοφυΐας καὶ κομψότητας μεταξὺ τοῦ Ogilby καὶ τοῦ Milton, ἢ τοῦ Bunyan καὶ τοῦ Addison, θὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπερασπίζει μιὰν παραδοξολογία, ὅχι λιγότερο παρά ἂν ἰσχυριζόταν ὅτι ἓνα βουναλάκι εἶναι τόσο ὑψηλὸ ὅσο ἡ Teneriffe¹, ἢ ὅτι μιὰ λίμνη ἔχει τὴν ἔκτασις τοῦ ὠκεανοῦ. "Ἄν καὶ μπορούν νὰ βρεθοῦν πρόσωπα ποὺ προτιμοῦν τοὺς πρῶτους ἀπὸ τὰ παραπάνω δύο ζεύγη

1. (Ἰποσ. τοῦ Μεταφρ.) Ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς Κανάριες νήσους.

συγγραφέων, κανένας δὲν προσέχει ἓνα τέτοιο γούστο· καὶ χωρὶς δισταγμὸ ἀποφαινόμεσθε ὅτι τὸ συναίσθημα τούτων τῶν δῆθεν κριτικῶν εἶναι ἄτοπο καὶ γελοῖο. Ἡ ἀρχὴ τῆς φυσικῆς ἰσότητος τῶν γούστων λησμονιέται λοιπὸν ἐντελῶς καὶ ἐνῶ τὴν παραδεχόμεσθε σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ὅπου τὰ ἀντικείμενα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πλησιάζουν τὴν ἰσότητα, φαίνεται σὰν ἀλλόκοτο παράδοξο ἢ μᾶλλον κρουστὸ ἄτοπο, ἐκεῖ ὅπου συγκρίνονται τόσο δυσανάλογα ἀντικείμενα.

Εἶναι φανερό ὅτι κανένας κανόνας σύνθεσης δὲν θεμελιώνεται μὲ διαλογισμοὺς a priori, οὔτε μπορούν νὰ εἶναι σεβαστὰ ἀφηρημένα συμπεράσματα τῆς νόησης ἀπὸ τὴ σύγκριση ἔξεων καὶ σχέσεων μεταξὺ ἰδεῶν αἰώνιων καὶ ἀμετακίνητων. Τὸ θεμέλιό τους εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ θεμέλιο ὄλων τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν, ἢ ἐμπειρία· καὶ αὐτὰ τίποτ' ἄλλο δὲν εἶναι παρά γενικὲς παρατηρήσεις ἀπάνω σὲ ὅ,τι ἔχει γενικὰ βρεθεῖ ὅτι ἀρέσει σὲ ὄλους τοὺς τόπους καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁμορφιές τῆς ποίησης, ἀκόμη καὶ τῆς εὐγλωττίας, θεμελιώνονται ἀπάνω στὸ ψεύδος καὶ στὸ μῦθο [fiction], σὲ ὑπερβολές, μεταφορὲς καὶ σὲ κατάχρησις ἢ διαστροφὴ τοῦ φυσικοῦ νοήματος τῶν [λεκτικῶν] ὄρων. Νὰ ἐμποδίσῃς τὶς ἐξορμήσεις τῆς φαντασίας καὶ νὰ ὑποτάξῃς κάθε ἔκφρασις στὴ γεωμετρικὴν ἀλήθεια καὶ ἀκρίβεια, θὰ ἦταν στὸ ἔπακρο ἀντίθετο πρὸς τοὺς νόμους τῆς κριτικῆς, γιὰ τὸ [τοῦτο] θὰ ἔδινε ἓνα ἔργο ποὺ, κατὰ τὴν καθολικὴ ἐμπειρία, ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι εἶναι παραπολὺ ἄνοστο καὶ δυσάρεστο. Ἀλλὰ μὲ ὄλο ποὺ ἡ ποίηση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑποταχθεῖ στὴν ἀκριβῆ ἀλήθεια, πρέπει νὰ περιορίζεται ἀπὸ κανόνες τέχνης ποὺ ἀποκαλύπτονται στὸν ποιητὴ εἴτε ἀπὸ τὴ μεγαλοφυΐα του εἴτε ἀπὸ τὴν παρατήρησις. Ἐὰν μερικοὶ ἀμελεῖς ἢ ἄτακτοι συγγραφεῖς ἄρεσαν, ἄρεσαν ὅχι ἐξαιτίας τῶν παρεκτροπῶν τους ἀπὸ τὸν κανόνα καὶ τὴν τάξιν, ἀλλὰ παρά τὶς παρεκτροπὲς αὐτές· κατεῖχαν ἄλλες ὁμορφιές, ποὺ ταίριαζαν στὴ σωστὴ κριτικὴ· καὶ ἡ δύναμις αὐτῶν τῶν ὁμορφιῶν στάθηκε ἱκανὴ νὰ ὑπερισχύσει στὸν ἔλεγχον καὶ νὰ δώσει στὸ πνεῦμα μιὰν ἱκανοποίησις ἀνώτερη ἀπὸ τὴ δυσἀρέσκεια ποὺ γεννοῦσαν τὰ λάθη. Ὁ Ariosto ἀρέσει· ἀλλὰ ὅχι γιὰ τοὺς τερατώδεις καὶ

ἀπίθανους μύθους του, για τὸ περίεργο κράμα σοβαροῦ καὶ κωμικοῦ ὕφους ποὺ μεταχειρίζεται, για τὴν ἔλλειψη συνοχῆς ποὺ ὑπάρχει στὶς ἱστορίες του, ἢ για τὶς ἀλλεπάλληλες διακοπὲς στὴν ἀφήγησή του. Γοητεύει μὲ τὴ δύναμη καὶ τὴ διαύγεια τῆς ἔκφρασής του, μὲ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὴν ποικιλία τῶν ἐπινοήσεών του καὶ μὲ τὸν φυσικὸ τρόπο ποὺ παρασταίνει τὰ πάθη, ἰδίως τὰ εὐθυμα καὶ ἔρω-τιάρικα· καὶ μὲ ὅλο ποὺ τὰ λάθη του μπορεῖ νὰ λιγοστεύουν τὴν ἱκανοποίησή μας, δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ τὴν καταστρέψουν ἐντελῶς. Ἄν πραγματικὰ ἡ εὐχαρίστησή μας προέρχεται ἀπὸ κεῖνα τὰ μέρη τοῦ ποιήματός του ποὺ χαρακτηρίσαμε λάθη, τοῦτο δὲν θὰ ἦταν ἀντίρρηση στὴν κριτικὴ ἐνγένει· θὰ ἦταν μόνο ἀντίρρηση σ' ἐκείνους τοὺς εἰδικούς κανόνες τῆς κριτικῆς ποὺ θὰ καθόριζαν ὅτι τέτοια στοιχεῖα εἶναι λάθη καὶ θὰ τὰ παρουσίαζαν ὡς καθολικὰ ἀξιοκατάκριτα. Ἐὰν διαπιστώνεται ὅτι ἀρέσουν, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι λάθη, ἔστω καὶ ἂν ἡ εὐχαρίστηση ποὺ γεννοῦν εἶναι τόσο ἀπροσδόκητη καὶ ἀνυπολόγιστη.

Ἄλλὰ μὲ ὅλο ποὺ ὅλοι οἱ γενικοὶ κανόνες τῆς τέχνης θεμελιώνονται μόνο ἀπάνω στὴν ἐμπειρία καὶ στὴν παρατήρηση τῶν κοινῶν συναισθημάτων τῆς ἀνθρώπινης φύσης, δὲν πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι σὲ κάθε περίπτωση τὰ αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων μποροῦν νὰ ταιριάζουν μὲ τούτους τοὺς κανόνες. Οἱ λεπτότερες συγκινήσεις τοῦ πνεύματος ἔχουν πολὺ τρυφερὴ καὶ αἰθέρια φύση καὶ ἀπαιτοῦν τὴ συνδρομὴ πολλῶν εὐνοϊκῶν περιστάσεων, για νὰ τεθοῦν σὲ ἐνέργεια μὲ εὐκολία καὶ ἀκρίβεια, σύμφωνα μὲ τὶς γενικὲς καὶ καταστημένες ἀρχές τους. Τὸ παραμικρὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόδιο σὲ τόσο μικρὰ πηδῆματα, ἢ ἡ παραμικρὴ ἐσωτερικὴ ἀταξία διαταράσσει τὴν κίνησή τους καὶ φέρνει σύγχυση στὴ λειτουργία ὀλόκληρης τῆς μηχανῆς. Ἐὰν θέλομε νὰ κάνομε ἓνα πείραμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ νὰ δοκιμάσομε τὴ δύναμη ὁποιασδήποτε ὁμορφιάς ἢ ἀσχήμιας, πρέπει νὰ διαλέξομε μὲ προσοχὴ ἓνα κατάλληλο χρόνο καὶ τόπο, καὶ νὰ φέρομε τὴ φαντασία σὲ μιὰ πρόσφορη κατάσταση καὶ διάθεση. Μιὰ τέλεια γαλήνη τοῦ πνεύματος, μιὰ συγκέντρωση τῆς σκέψης, ἢ ἀπαιτούμενη προσοχὴ στὸ ἀντικείμενο — ἔὰν λείπουν μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρους, τὸ πείρα-

μά μας θὰ εἶναι ἀπατηλό, καὶ θὰ εἴμαστε ἀνίκανοι νὰ κρίνομε τὴν καθολικὴ καὶ οἰκουμενικὴ ὁμορφιά. Ἡ σχέση ποὺ ἡ Φύση ἔχει θέσει μεταξύ τῆς μορφῆς καὶ τοῦ συναισθήματος, θὰ εἶναι τουλάχιστο πρὸ σκοτεινῆ· καὶ θὰ ἀπαιτήσῃ μεγαλύτερη εὐστοχία για νὰ τὴν ἐξιχνιάσομε καὶ νὰ τὴ διακρίνομε. Θὰ εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ βεβαιώσομε τὴν ἐπίδρασή της, ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐνέργεια κάθε ἐπιμέρους ὁμορφιάς, ὅσο ἀπὸ τὸν διαρκὴ θαυμασμό, ποὺ περιβάλλει αὐτὰ τὰ ἔργα ποὺ ξεπέρασαν τὶς ἰδιοτροπίες τῆς μόδας καὶ τοῦ συρμοῦ, ὅλα τὰ λάθη τῆς ἄγνοιας καὶ τοῦ φθόνου καὶ ἔζησαν.

Ὁ ἴδιος Ὀμηρος ποὺ ἄρεσε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Ρώμη πρὶν ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια, θαυμάζεται ἀκόμη στὸ Παρίσι καὶ στὸ Λονδίνο. Ὅλες οἱ ἀλλαγές τοῦ κλίματος, τοῦ πολιτεύματος, τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσας δὲν στάθηκαν ἱκανὲς νὰ ἐπισκιάσουν τὴ δόξα του. Ἡ αὐθεντία ἢ ἡ προκατάληψη μποροῦν νὰ δώσουν ἐφήμερη αἴγλη σὲ ἓνα κακὸ ποιητὴ ἢ ρήτορα· ἀλλὰ ἡ φήμη του δὲν θὰ εἶναι ποτὲ διαρκῆς ἢ γενικὴ. Ὅταν οἱ συνθέσεις του ἐξετάζονται ἀπὸ μεταγενέστερους ἢ ἀλλοδαπούς, ἢ μαγεία διαλύεται καὶ τὰ λάθη του φανερώνονται μὲ τὰ ἀληθινὰ χρώματά τους. Ἀντίθετα, μιὰ πραγματικὴ μεγαλοφυΐα, ὅσο μακρότερο χρόνο διαρκοῦν τὰ ἔργα της καὶ ὅσο πλατύτερα ἀπλώνονται, τόσο πρὸ εὐκρινῆ θαυμασμοῦ συναντᾶ. Φθόνος καὶ ζήλεια ἔχουν πολὺ μεγάλη θέση μέσα σ' ἓνα στενὸ κύκλο· ἀκόμη καὶ ἡ οἰκειότητα μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ μπορεῖ νὰ ἐλαττώσει τὴν ἐπευφημία ποὺ ὀφείλεται στὰ ἐπιτεύγματά του· ἀλλὰ ὅταν αὐτὰ τὰ ἐμπόδια ἀπομακρυνθοῦν, οἱ ὁμορφιὲς ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους καμωμένες νὰ διεγείρουν εὐχάριστα συναισθήματα, ἀμέσως ἐκδηλώνουν τὴν ἐνέργειά τους· ὅσο διαρκεῖ ὁ κόσμος, αὐτὲς διατηροῦν τὸ κύρος τους στὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μέσα σὲ ὅλη τὴν ποικιλία καὶ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ γούστου ὑπάρχουν ὀρισμένες γενικὲς ἀρχές ἐπιδοκιμασίας ἢ ἐπίκρισης, ποὺ τὴν ἐπιρροή τους μπορεῖ ἓνα προσεχτικὸ μάτι νὰ τὴν ἐξιχνιάσει μέσα σὲ ὅλες τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ πνεύματος. Μερικὲς εἰδικὲς μορφὲς ἢ ποιότητες, ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ

δομή του έσωτερικού έργαστήριου, λογαριάζονται ότι άρέσουν, και άλλες ότι άπαρέσουν· και εάν δέν φέρνουν τὸ ἀποτέλεσμά τους σὲ κάποια εἰδική περίπτωση, τοῦτο γίνεται ἀπὸ κάποιο φανερό μειονέκτημα ἢ ἀτέλεια πού ὑπάρχει στὸ ὄργανο. Ἐνας ἄνθρωπος πού ἔχει πυρετὸ δέν θά ἐπέμενε ὅτι ὁ οὐρανίσκος του εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὶς γεύσεις· οὔτε ἓνας πού πάσχει ἀπὸ ἕκτερο θά ἰσχυρίζοτανε ὅτι στὰ χρώματα ἢ γνώμη του εἶναι ἀλάθευτη. Σὲ κάθε πλάσμα ὑπάρχει μιὰ ὑγιῆς και μιὰ νοσηρὴ κατάσταση· μόνο ἢ πρώτη μπορεῖ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι μᾶς παρέχει ἓνα ἀληθινὸ πρότυπο γούστου ἢ συναισθήματος. Ἐάν, στὴν ὑγιή κατάσταση τοῦ ὄργάνου, ὑπάρχει μιὰ πλήρης ἢ μιὰ σημαντικὴ ὁμοιομορφία συναισθήματος μεταξύ ἀνθρώπων, τότε μπορούμε ἀπ' αὐτὴν νὰ συναγάγομε μιὰν ἰδέα τῆς τέλειας ὁμορφιάς· κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἢ ἐμφάνιση τῶν ἀντικειμένων στὸ μάτι ἑνὸς ὑγιῆ ἀνθρώπου, μὲ φῶς τῆς ἡμέρας, ὀνομάζεται τὸ ἀληθινὸ και πραγματικὸ χρώμα τους, ἀκόμη και ὅταν γίνεται παραδεκτὸ ὅτι τὸ χρώμα εἶναι ἀπλῶς φάντασμα τῶν αἰσθήσεων.

Πολλὰ και συχνὰ εἶναι τὰ ἐλαττώματα στὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα, πού ἐμποδίζουν ἢ ἀδυνατίζουν τὴν ἐπιρροὴ ἐκείνων τῶν γενικῶν ἀρχῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτᾶται τὸ συναίσθημα τῆς ὁμορφιάς ἢ τῆς ἀσχήμιας. Ἄν και μερικὰ ἀντικείμενα, κατὰ τὴ δομὴ τοῦ πνεύματός μας, ἔχουν ἀπὸ τὴ Φύση λογαριαστεῖ νὰ δίνουν εὐχαρίστηση, δέν πρέπει νὰ περιμένομε ὅτι σὲ κάθε ἄτομο ἢ εὐχαρίστηση θά γίνεται ἐξίσου αἰσθητὴ. Ἰδιαίτερα περιστατικὰ και καταστάσεις συμβαίνουν πού ἢ ρίχνουν ψεύτικο φῶς ἀπάνω στὰ ἀντικείμενα ἢ ἐμποδίζουν τὸ ἀληθινὸ νὰ μεταβιβάσει στὴ φαντασία τὸ σωστὸ συναίσθημα και τὴ σωστὴ ἀντίληψη.

Μιὰ φανερὴ αἰτία γιὰτί πολλοὶ ἄνθρωποι δέν αἰσθάνονται τὸ σωστὸ συναίσθημα τῆς ὁμορφιάς, εἶναι ἢ ἔλλειψη ἐκείνης τῆς λεπτότητας τῆς φαντασίας πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ τοὺς κάνει εὐαίσθητους στὶς πιὸ λεπτὲς συγκινήσεις. Αὐτὴ τὴ λεπτότητα ὅλοι τὴ διεκδικοῦν· ὁ καθένας μιλεῖ γι' αὐτὴν και θά ἤθελε νὰ ἀναγάγει σὲ πρότυπό της κάθε εἶδος γούστου ἢ συναισθήματος. Ἄφοῦ ὅμως ἢ πρόθεσή μας στὸ δοκίμιο τοῦτο εἶναι νὰ ἀναμίξομε κά-

ποιο φῶς τῆς νόησης μὲ τὰ συναισθηματικὰ βιώματα, ὀρθὸ εἶναι νὰ δώσομε ἓνα πιὸ ἀκριβὴ ὄρισμὸ τῆς λεπτότητας ἀπὸ ὅσους ἐπιδιώχθηκε ὡστῶρα νὰ δοθοῦν. Και γιὰ νὰ μὴν ἀνασύρομε τὴ φιλοσοφία μας ἀπὸ παραπολὺ βαθιὰ πηγὴ, θά ἀνατρέξομε σὲ μιὰν ἱστορία πού γράφεται στὸν Δὸν Κιχώτη¹.

Ἐχω τὸ λόγο μου, λέγει ὁ Σάντσο στὸν ἀρχοντοχωριάτη μὲ τὴ μεγάλη μύτη, νὰ ὑποστηρίζω ὅτι ξέρω ἀπὸ κρασιά· αὐτὸ εἶναι μιὰ ἰδιότητα κληρονομικὴ στὴν οἰκογένειά μας. Δύο συγγενεῖς μου ἐκλήθησαν κάποτε νὰ δώσουν τὴ γνώμη τους γιὰ ἓνα βαρέλι κρασι πού νομιζόταν ἐξοχο, ἐπειδὴ ἦταν παλιὸ και ἀπὸ καλὴ σοδειά. Ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς τὸ δοκιμάζει, τὸ κοιτάζει και ὕστερ' ἀπὸ ὠριμὴ σκέψη ἀποφαίνεται ὅτι τὸ κρασι θά ἦταν καλό, ἂν δέν εἶχε μιὰ μικρὴ γεύση πετσιοῦ πού αὐτὸς τὴν αἰσθάνεται μέσα. Ὁ ἄλλος, ἀφοῦ ἔδειξε τὴν ἴδια προσοχή, ἔδωκε ἐπίσης εὐνοϊκὴ γνώμη γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ κρασιοῦ· ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι εἶχε μιὰ γεύση ἀπὸ σίδηρο, πού μπόρεσε εὐκόλα νὰ τὴ διακρίνει. Δέν μπορεῖτε νὰ φαντασθεῖτε πόσο γελοιοποιήθηκαν και οἱ δύο γιὰ τὴν κρίση τους. Ἄλλὰ ποιὸς γέλασε τελευταῖος; Ὅταν ἔδειασε τὸ βαρέλι, βρέθηκε στὸν πάτο του ἓνα παλιὸ κλειδὶ μ' ἓνα πέτσινο λουρὶ δεμένο ἀπάνω του.

Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα πνευματικοῦ και σωματικοῦ γούστου θά μᾶς διδάξει εὐκόλα νὰ ἐφαρμόσομε αὐτὴ τὴν ἱστορία. Μὲ ὅλο πού εἶναι βέβαιο ὅτι ὁμορφιά και ἀσχήμια, περισσότερο ἀπὸ τὴ γλύκα και τὴν πικράδα, δέν εἶναι ποιότητες στὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἀνήκουν ἐντελῶς στὸ συναίσθημα, τὸ ἐσωτερικὸ ἢ τὸ ἐξωτερικὸ, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες ποιότητες στὰ ἀντικείμενα πού τό 'χουν στὴ φύση τους νὰ παράγουν ἐκεῖνα τὰ εἰδικὰ βιώματα.

Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὲς οἱ ποιότητες μποροῦν νὰ βρεθοῦν σὲ μικρὸ βαθμὸ, ἢ μποροῦν νὰ ἀναμιχτοῦν και νὰ μπερδευτοῦν ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, συμβαίνει συχνὰ τὸ γούστο νὰ μὴν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τέτοιες λεπτεπίλεπτες ποιότητες, ἢ νὰ μὴν εἶναι ἱκανὸ νὰ διακρί-

1. (Ἵπος. τοῦ Μεταφρ.) Τὸ πασίγνωστο μυθιστόρημα τοῦ Cervantes.

νει όλες τις ιδιαίτερες γεύσεις μέσα στην άταξία όπου παρουσιάζονται. "Όταν τὰ ὄργανα εἶναι τόσο λεπτά ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπουν νὰ τοὺς διαφεύγει τὸ παραμικρὸ· καὶ ταυτόχρονα τόσο ἀκριβῆ ὥστε νὰ ἀντιλαμβάνονται κάθε συστατικὸ στοιχεῖο μέσα στὴ σύνθεση, τὴν περίπτωσιν τὴν ὀνομάζομε λεπτότητα γούστου, εἴτε κατὰ γράμμα μεταχειριζόμεσθε αὐτοὺς τοὺς ὄρους εἴτε μὲ νόημα μεταφορικόν. Ἐδῶ λοιπὸν χρησιμοποιοῦνται γενικοὶ κανόνες ὁμορφιάς βγαλμένοι ἀπὸ καταστημένα πρότυπα καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ τί εὐχαριστεῖ ἢ δυσαρεστεῖ, ὅταν παρουσιάζεται χωριστὰ καὶ σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ· καὶ ἐὰν οἱ ἴδιες ποιότητες, σὲ μιὰ συνεχῆ σύνθεσιν καὶ σὲ μικρότερον βαθμὸ, δὲν ἐπηρεάζουν τὰ ὄργανα μὲ μιὰν αἰσθητὴ ἀπόλαυσιν ἢ ἀνησυχία, ἀποκλείομε τὸ πρόσωπο ἀπὸ κάθε ἀξίωσιν ὅτι κατέχει αὐτὴ τὴ λεπτότητα. Νὰ θέσομε αὐτοὺς τοὺς γενικοὺς κανόνες ἢ τὰ ἀναγνωρισμένα πλαίσια τῆς σύνθεσης μοιάζει μὲ τὸ νὰ βροῦμε τὸ κλειδί μὲ τὸ πέτσινο λουρί, πού δικαίωσεν τὴν κρίσιν τῶν συγγενῶν τοῦ Σάντσο καὶ ἔφερε σὲ ἀμνηχανία τοὺς δῆθεν κριτὰς πού τοὺς εἶχαν καταδικάσει. Μὲ ὅλο πού τὸ βαρέλι δὲν εἶχε ποτὲ ἀδειάσει, ἡ γεύσιν τῶν πρώτων ἦταν τὸ ἴδιον λεπτὴ, ὅσο στομωμένη καὶ νωθρὴ ἦταν ἡ γεύσιν τῶν δευτέρων· θὰ ἦταν ὅμως δυσκολώτερον [ἂν δὲν ἀδειάζε τὸ βαρέλι] νὰ ἀποδειχτεῖ ἢ ὑπεροχὴ τῆς γεύσεως ἐκείνων, ὥστε νὰ πεισθοῦν ὅλοι ὅσοι παραστέκονταν. Μὲ παρόμοιον τρόπο, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ ὁμορφιῆς τοῦ γραπτοῦ λόγου δὲν εἶχαν ποτὲ μεθοδευτεῖ, ἢ ἀναχθεῖ σὲ γενικὲς ἀρχές· καὶ ἂν δὲν εἶχαν ποτὲ ἀναγνωριστεῖ ἐξαιρετὰ πρότυπα, πάλιν οἱ διαφοραὶ βαθμοὶ τοῦ γούστου θὰ εἶχαν ὑπάρξει καὶ ἡ κρίσιν ἑνὸς ἀνθρώπου θὰ ἦταν προτιμότερη ἀπὸ τὴν κρίσιν ἑνὸς ἄλλου· ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε σταθεῖ τόσο εὐκόλῳ νὰ ὑποχρεωθεῖ σὲ σιγὴ ὁ κακὸς κριτικὸς, πού θὰ μπορούσε πάντοτε νὰ ἐπιμένει στὸ δικό του ἰδιαίτερον συναίσθημα καὶ νὰ ἀρνιέται νὰ ὑποχωρήσῃ στὸν ἀνταγωνιστὴν του. Ἐὰν ὅμως τοῦ δείξομε μιὰν ὁμολογημένην ἀρχὴν τῆς τέχνης· ἐὰν τοῦ παρουσιάσομε αὐτὴ τὴν ἀρχὴν μὲ παραδείγματα πού ὁ τρόπος τῆς δουλειᾶς τους, σύμφωνα μὲ τὸ δικό του ἰδιαίτερον γούστο, ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν ἀρχήν· ὅταν ἀποδείξομε ὅτι ἡ ἴδια ἀρχὴν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν πα-

ρούσα περίπτωσιν, ὅπου αὐτὸς δὲν ἀντιλαμβάνεται ἢ αἰσθάνεται τὴν ἐπίδρασίν της, πρέπει νὰ συμπεράνει ὕστερ' ἀπ' αὐτὰ ὅτι τὸ λάθος εἶναι δικό του καὶ ὅτι τοῦ λείπει ἢ λεπτότητα πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ τὸν κάνει εὐαίσθητον σὲ κάθε ἔμορφιόν καὶ σὲ κάθε ἐλάχιστον ὁποιασδήποτε σύνθεσης ἢ [ρητορικοῦ] λόγου.

Ἐχει ἀναγνωριστεῖ ὅτι ἡ τελειότητα κάθε αἰσθησεως ἢ [ψυχικῆς] δυνάμεως εἶναι νὰ ἀντιλαμβάνεται μὲ ἀκρίβειαν τὰ πιὸ λεπτεπίλεπτα ἀντικείμενά της καὶ σὲ κανένα νὰ μὴν ἐπιτρέπει νὰ διαφύγει τὴν προσοχὴν ἢ τὴν παρατήρησίν της. "Ὅσο μικρότερα εἶναι τὰ ἀντικείμενα πού γίνονται αἰσθητὰ στὸ μάτι, τόσο πιὸ λεπτὸ εἶναι τὸ ὄργανον τοῦτο καὶ τόσο πιὸ δουλεμένη εἶναι ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ συγκρότησίν της. Ἐνας καλὸς οὐρανίσκος δὲν δοκιμάζεται μὲ δυνατὰς γεύσεις, ἀλλὰ μὲ ἕνα μίγμα ἀπὸ μικρὰ συστατικά, ὅπου ἐξακολουθοῦμε νὰ αἰσθανόμεσθε τὸ κάθε στοιχεῖον, παρὰ τὴν μικροσκοπικότητα καὶ τὴν σύγχυσίν της μὲ τὰ ὑπόλοιπα. Μὲ παρόμοιον τρόπο μιὰ γοργὴ καὶ ὀξεῖα ἀντίληψιν τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ἀσχήμιας πρέπει νὰ εἶναι ἡ τελειότητα τοῦ πνευματικοῦ γούστου μας· οὔτε μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἐκανοποιημένος μὲ τὸν ἑαυτό του, ὅταν ὑποπτεύεται ὅτι μέσα σ' ἕνα [ρητορικόν] λόγον οἱ ἀρετὲς καὶ τὰ μειονεκτήματα πέρασαν ἀπαρατήρητα ἀπ' αὐτόν. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ τελειότητα τοῦ αἰσθητηρίου του βρίσκονται ὅτι εἶναι ἐνωμένα. Ἐνας πολὺ λεπτὸς οὐρανίσκος, σὲ πολλὰς περιστάσεις, μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλη ἐνόχλησιν καὶ γιὰ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον καὶ γιὰ τοὺς φίλους του· ἀλλὰ ἕνα λεπτὸ γούστο ἐξυπνάδας ἢ ὁμορφιάς πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι μιὰ ἐπιθυμητὴ ποιότητα, γιὰτὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν πιὸ λεπτῶν καὶ τῶν πιὸ ἀθῶων ἀπολαύσεων πού μπορεῖ νὰ δεχτεῖ ἡ ἀνθρώπινη φύσιν. Σ' αὐτὴ τὴ γνώμην συμφωνοῦν τὰ συναισθήματα ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅπουδήποτε μπορεῖτε νὰ διαπιστώσετε μιὰ λεπτότητα γούστου, εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ συναντήσετε ἐπιδοκιμασίαν· καὶ ὁ καλύτερος τρόπος νὰ τὴν διαπιστώσετε εἶναι νὰ ἐπικαλεσθεῖτε ἐκεῖνα τὰ πρότυπα καὶ τὰς ἀρχὰς πού ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ τὴν ὁμοιόμορφον συναίνεσιν καὶ ἐμπειρίαν τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἐποχῶν.

Ἄλλὰ ἂν καὶ φυσικὰ ὑπάρχει μιὰ μεγάλη διαφορὰ ὡς πρὸς τὴ λεπτότητα μεταξὺ δύο προσώπων, τίποτα δὲν βοηθεῖ νὰ μεγαλώσει καὶ νὰ καλυτερέψει αὐτὸ τὸ τάλαντο ὅσο ἡ π ρ ἄ ξ η σὲ μιὰν ὀρι- σμένη τέχνη καὶ ἡ συχνὴ ἐποπτεία ἢ θεώρηση ὀρισμένου εἴδους ὁμορφιάς. Ὄταν ὁποιασδήποτε λογῆς ἀντικείμενα παρουσιάζον- ται γιὰ πρώτη φορά στὸ μάτι ἢ στὴ φαντασία, τὸ συναίσθημα ποὺ τὰ ἀκολουθεῖ εἶναι σκοτεινὸ καὶ συγκεχυμένο, καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνίκανο νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὰ προσόντα ἢ τὰ ἐλαττώματά τους. Τὸ γοῦστο δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ τις διά- φορες ἀρετὲς τῆς παράστασής τους, πολὺ λιγότερο νὰ διακρίνει τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα κάθε ἀρετῆς καὶ νὰ διαπιστώσει τὴν ποιότητα καὶ τὸ βαθμὸ τῆς. Ἐὰν ἀποφανθεῖ ὅτι τὸ ὅλον γενικὰ εἶναι ὁμορφο ἢ ἄσχημο, τοῦτο εἶναι ὅ,τι περισσότερο μπορεῖ κα- νεῖς τότε νὰ περιμένει· καὶ ἀκόμη αὐτὴ τὴν κρίση μόνο μὲ μεγάλο δισταγμὸ καὶ ἐπιφύλαξιν μπορεῖ νὰ διατυπώσει ἓνα τόσο ἄπραγο πρόσωπο. Δῶστε του ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποκτήσει πείρα σ' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, καὶ [θὰ ἰδεῖτε ὅτι] τὸ αἴσθημά του γίνεται ἀκριβέστερο καὶ κομψότερο· δὲν ἀντιλαμβάνεται μόνο τις ὁμορ- φιὰς καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ κάθε μέρους, ἀλλὰ διακρίνει τὸ ἰδιαι- τερο εἶδος τῆς κάθε ποιότητας καὶ τοῦ ἀπονέμει τὸν ἀνάλογο ἔ- παινο ἢ ψόγο. Ἐνα καθαρὸ καὶ ξεχωριστὸ συναίσθημα τὸν ἀκο- λουθεῖ σὲ ὅλη τὴν ἐποπτεία τῶν ἀντικειμένων καὶ διακρίνει τὸ σωστὸ βαθμὸ καὶ εἶδος τῆς ἐπιδοκιμασίας ἢ τῆς δυσἀρέσκειας ποὺ κάθε μέρος εἶναι φυσικὰ καμωμένο νὰ προκαλεῖ. Ἡ καταχνιὰ ποὺ πρωτύτερα φαινόταν ὅτι κρεμόταν ἀπάνω στὸ ἀντικείμενο, διαλύεται· τὸ ὄργανο ἀποκτᾷ μεγαλύτερη τελειότητα στὶς δου- λειῆς του καὶ μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ, χωρὶς κίνδυνο λάθους, γιὰ τις ἀρετὲς κάθε παράστασης. Μὲ μιὰ λέξιν, ἡ ἴδια ἐπιτηδειότητα καὶ ἐπιδεξιότητα ποὺ δίνει ἢ πράξιν στὴν ἐκτέλεση ὁποιοῦδήποτε ἔργου, ἀποκτᾷται μὲ τὰ ἴδια μέσα καὶ στὴν κρίση του.

Τόσο πολὺ εὐνοεῖ ἡ πράξιν τὴ διακρίβωσιν τῆς ὁμορφιάς, ὥστε, πρὶν μπορέσουμε νὰ ἐκφέρομε κρίσιν ἀπάνω σὲ ὁποιοδήποτε ἔργο κάποιας σπουδαιότητος, ἀπαιτεῖται ἡ ἐντελῶς δική του παράστασιν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ μᾶς περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά καὶ νὰ κοι-

ταχτεῖ σὲ διάφορους φωτισμοὺς μὲ προσοχὴ καὶ διαστοχασμό. Ἐπάρχει μιὰ ταραχὴ ἢ βιασύνη τῆς σκέψης ποὺ φέρνει σύγχυσιν στὸ γνήσιο συναίσθημα τῆς ὁμορφιάς. Δὲν διακρίνεται ἡ σχέση τῶν μερῶν· λίγο ξεχωρίζουν οἱ ἀληθινοὶ χαρακτήρες τοῦ ὕφους. Οἱ διάφορες τελειότητες καὶ ἀδυναμίες [τοῦ ἔργου] φαίνονται τυ- λιγμένες σ' ἓνα εἶδος σύγχυσης καὶ παρουσιάζονται στὴ φαντασία χωρὶς διάκρισιν. Καὶ ὡς μὴ μνημονέψομε ἐδῶ ὅτι ὑπάρχει ἓνα εἶδος ὁμορφιάς ποὺ καθὼς εἶναι ἀνθηρὴ καὶ ἐπιφανειακὴ, στὴν ἀρχὴ ἀρέσει· ἐπειδὴ ὅμως βρῖσκεται [κατόπιν] ὅτι εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ σωστὴ ἔκφρασιν εἴτε τοῦ λόγου εἴτε τοῦ πάθους, γρήγορα γίνεται ἄνοστη στὴ γεύσιν καὶ τότε ἀπορρίπτεται μὲ περιφρόνησιν ἢ τουλάχιστον ἐκτιμᾶται σὲ πολὺ χαμηλότερη ἀξία.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ συνεχίζομε στὴν πράξιν τὴ θεώρησιν ὁποιασ- δήποτε κατηγορίας ὁμορφιάς χωρὶς νὰ εἴμαστε συχνὰ ὑποχρεω- μένοι νὰ κάνομε σ υ γ κ ρ ῖ σ ε ι ς ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἶδη καὶ στοὺς διάφορους βαθμοὺς ὑπεροχῆς, καὶ νὰ ἐκτιμοῦμε τὴν ἀναλο- γία τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλο. Ἐνας ἄνθρωπος ποὺ δὲν εἶχε ὡστῶρα καμιά εὐκαιρία νὰ συγκρίνει τὰ διάφορα εἶδη τῆς ὁμορφιάς εἶναι ἀληθινὰ ἐντελῶς ἀναρμόδιος νὰ ἐκφέρει γνώμην ὡς πρὸς τὸ ἀντι- κείμενο ποὺ τοῦ παρουσιάζεται. Μόνο μὲ τὴ σύγκρισιν καθορίζομε τὰ ἐπίθετα τοῦ ἐπαίνου ἢ τοῦ ψόγου καὶ μαθαίνομε πῶς νὰ δίνομε στὸ καθέν' ἀπ' αὐτὰ τὸ βαθμὸ ποὺ τοῦ πρέπει. Τὸ πιὸ χοντροειδὲς ἐπίχρισμα ἔχει κάποια λαμπρότητα στὰ χρώματα καὶ ἀκρίβεια στὴ μίμησιν ποὺ κατὰ τοῦτο εἶναι ὁμορφιὰ καὶ θὰ ἐπηρέαζαν τὸ νοῦ ἑνὸς χωρικοῦ ἢ Ἰνδιάνου μὲ τὸν πιὸ ὑψηλὸ θαυμασμό. Οἱ πιὸ λαϊκὲς μπαλάντες δὲν εἶναι ἐντελῶς στερημένες ἀπὸ ἀρμονία ἢ φυσικότητα· καὶ κανεῖς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πρόσωπο ἐξοικειω- μένο σὲ ἀνώτερες ὁμορφιὰς, δὲν θὰ ἔκρινε τραχεῖς τοὺς στίχους των ἢ τὴν ἀφήγησίν τους χωρὶς ἐνδιαφέρον. Μιὰ μεγάλη κατω- τερότητα ὁμορφιάς στενοχωρεῖ ἓναν ἄνθρωπον ἐντριβὴν στὰ ὑψηλό- τερα ἐπιτεύγματα τοῦ εἴδους, καὶ γιὰ τοῦτο τὸ λόγο χαρακτηρί- ζεται ἀσχήμια· ἐπίσης τὸ περισσότερο τελειωμένο ἀντικείμενο ἀπ' ὅλα ὅσα ἔχομε γνωρίσει, ὑποτίθεται φυσικὰ ὅτι ἔχει φτάσει στὴν κορυφὴ τῆς τελειότητος καὶ δικαιούται νὰ ἔχει τὴν πιὸ

μεγάλη επικρότηση. Μόνο ένας συνηθισμένος να βλέπει και να εξετάζει και να ζυγίζει τις διάφορες [καλλιτεχνικές] παραστάσεις, που θαυμάστηκαν σε διάφορες εποχές και εθνότητες, μπορεί να αξιολογήσει τις αρετές ενός έργου εκτεθειμένου στα μάτια του, και να του δίνει την ανάλογη θέση στην κλίμακα των προϊόντων της μεγαλοφυΐας.

Αλλά για να σταθεί ένας κριτικός ικανός να εκτελεί το έργο του όσο γίνεται καλύτερα, πρέπει να διατηρήσει το πνεύμα του καθαρό από κάθε προκατάληψη και τίποτα να μην επιτρέψει στον έαυτό του να λαβαίνει υπόψη παρά μόνο το καθαυτό αντικείμενο που υποβάλλεται στην εξέτασή του. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κάθε έργο τέχνης, για να προκαλέσει στο πνεύμα το αποτέλεσμα που επιδιώκει, πρέπει να θεωρηθεί από ορισμένη σκοπιά, και δεν είναι δυνατόν να το απολαύσουν πρόσωπα που ή κατάστασή τους, ή πραγματική ή φανταστική, δεν ταιριάζει με εκείνη που απαιτεί ή παράστασή του. Ένας ρήτορας απευθύνεται σε ορισμένο ακροατήριο και πρέπει να λάβει υπόψη του αυτού του ακροατηρίου τη νοοτροπία, τα ενδιαφέροντα, τις γνώμες, τα πάθη και τις προλήψεις· διαφορετικά μάταια ελπίζει να διευθύνει τις αποφάσεις και να αναφλέξει τις συμπάθειές του. Εάν μάλιστα οι ακροατές του έχουν διατηρήσει κάποιες προδιαθέσεις έναντίον του, έστω και χωρίς λόγο, πρέπει να μη παραβλέψει αυτή τη μειονεκτική θέση· αλλά προτού μπει στο θέμα, να προσπαθήσει να κερδίσει τη συμπάθεια και να αποκτήσει την εύνοιά τους. Ένας κριτικός διαφορετικής εποχής και εθνότητας, που θα διαβάσει αυτόν το [ρητορικό] λόγο, πρέπει να έχει υπόψη του όλες αυτές τις περιστάσεις και να τοποθετήσει τον έαυτό του στην ίδια κατάσταση, όπου βρισκόταν τότε το ακροατήριο, για να σχηματίσει όρθη κρίση για την αξία του λόγου. Κατά παρόμοιο τρόπο, όταν ένα έργο απευθύνεται στο κοινό, είτε φίλος είμαι είτε έχθρος προς τον συγγραφέα, πρέπει να ξεκινήσω απ' αυτή την κατάσταση· και να θεωρήσω τον έαυτό μου σαν έναν άνθρωπο γενικά, να ξεχάσω, αν είναι δυνατόν, την ατομική μου υπόσταση και τις ειδικές περιστάσεις [της ζωής] μου. Ένα πρόσωπο επηρεασμένο από προκα-

τάληψη δεν συμμορφώνεται με αυτό τον όρο, αλλά πεισματικά διατηρεί τη φυσική του θέση μη τοποθετώντας τον έαυτό του σ' εκείνη τη σκοπιά που προϋποθέτει ή παράσταση [του έργου]. Ένώ το έργο απευθύνεται σε πρόσωπα διαφορετικής εποχής ή εθνότητας, αυτός δεν κάνει παραχωρήσεις στις ιδιαίτερες βλέψεις και προκαταλήψεις τους, αλλά γεμάτος από τα ήθη της δικής του εποχής και χώρας καταδικάζει απερίσκεπτα ό,τι φάνηκε θαυμαστό στα μάτια εκείνων, για τους οποίους ο λόγος είχε υπολογιστεί. Ένώ το έργο εκτελείται για το κοινό, αυτός δεν πλαταίνει ποτέ αρκετά την κατανόησή του ούτε ξεχνάει το ενδιαφέρον του ως φίλος ή έχθρος, ως αντίζηλος ή σχολιαστής. Με τοῦτο τὸ μέσον τὰ συναισθήματά του διαστρέφονται· οἱ ἴδιες ὁμορφιές και ἀδυναμίες δὲν ἔχουν ἀπάνω του τὴν ἴδια ἐπίδραση, ὅπως θὰ γινόταν ἐὰν εἶχε μετὴν ἀνάλογη δύναμη ἐπιβληθεῖ στὴ φαντασία του και εἶχε γιὰ μιὰ στιγμή ξεχάσει τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι τὸ γούστο του ὀλοφάνερα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ μέτρο και ἐπομένως χάνει κάθε πίστωση και κύρος.

Εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι σὲ ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ υποβάλλονται στὴ νόηση ἢ προκατάληψη καταστρέφει τὴν ὑγιή κρίση και διαστρέφει ὅλες τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν διανοητικῶν δυνάμεων· δὲν εἶναι λιγότερο ἀντίθετη στὸ καλὸ γούστο· οὔτε ἔχει λιγότερη ἐπίδραση στὴ διαφθορὰ τοῦ συναισθήματός μας τῆς ὁμορφιάς. Τῆς σύνεσης ἔργο εἶναι νὰ ἐλέγχει τὴν ἐπίδρασή της και στὶς δύο περιπτώσεις· και ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὅπως και σὲ πολλὲς ἄλλες, τὸ λογικὸ, μετὸλο ποὺ δὲν ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ μέρος τοῦ γούστου, εἶναι τουλάχιστον ἀπαραίτητο στὶς ἐπιχειρήσεις αὐτῆς τῆς τελευταίας [ψυχικῆς] δύναμης. Σὲ ὅλα τὰ εὐγενῆ προϊόντα τῆς μεγαλοφυΐας ὑπάρχει ἀμοιβαία σχέση και ἀνταπόκριση τῶν μερῶν· και δὲν εἶναι δυνατόν οἱ ὁμορφιές ἢ ἀδυναμίες νὰ γίνουν ἀντιληπτές ἀπὸ κεῖνον ποὺ ἢ σκέψη του δὲν ἔχει ἀρκετὴν ἰκανότητα νὰ συλλαμβάνει ὅλα αὐτὰ τὰ μέρη και νὰ συγκρίνει τὸ ἓνα μετὸ ἄλλο γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ συνοχὴ και τὴν ὁμοιομορφία τοῦ ὅλου. Κάθε ἔργο τέχνης ἔχει ἐπίσης ὀρισμένο τέλος ἢ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει ὑπολογιστεῖ, και πρέπει νὰ θεωρεῖται περισσότερο ἢ λιγότερο τέ-

λειο όσο είναι περισσότερο ή λιγότερο καμωμένο για να επιτύχει αυτόν το σκοπό. Το αντικείμενο της εύγλωττίας είναι να πείσει, της ιστορίας να διδάξει, της ποίησης να τέρψει με τὰ μέσα τῶν παθῶν και της φαντασίας. Αὐτούς τοὺς σκοποὺς πρέπει νὰ τοὺς ἔχομε σταθερὰ ὑπόψη μας ὅταν μελετοῦμε ὁποιοδήποτε ἔργο· και πρέπει νὰ εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ κρίνομε κατὰ πόσο τὰ μέσα πού χρησιμοποιοῦνται ἔχουν προσαρμοστεῖ στοὺς ἀντίστοιχους σκοποὺς των. Ἐξάλλου, κάθε εἶδος σύνθεσης, ἀκόμα και τὸ πιὸ ποιητικό, τίποτ' ἄλλο δὲν εἶναι παρά μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ προτάσεις και διαλογισμούς. Βέβαια ὄχι πάντοτε ἐντελῶς σωστοὺς και παραπολύ ἀκριβεῖς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε εὐλογους και εὐσχημους, ἂν και ἐπικαλυμμένους ἀπὸ τὸν χρωματισμὸ τῆς φαντασίας. Τὰ πρόσωπα πού εἰσάγονται στὴν τραγωδία και στὴν ἐπική ποίηση, πρέπει νὰ παρασταίνονται ὡς διαλογιζόμενα και σκεπτόμενα και συμπεραίνοντα και ἐνεργοῦντα σύμφωνα με τὸν χαρακτήρα τους και τὶς περιστάσεις [τῆς ζωῆς] τους· χωρὶς κρίση, ὅπως και χωρὶς γούστο και ἐφευρετικότητα, δὲν μπορεῖ ποτὲ ἓνας ποιητῆς νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ἐπιτύχει σ' ἓνα τόσο λεπτὸ ἐγχείρημα. Ἄς μὴ μνημονέψομε ὅτι ὁ ἴδιος ὑψηλὸς βαθμὸς στὶς [ψυχικὲς] δυνάμεις πού συμβάλλουν στὴν καλύτερη τοῦ λογικοῦ, ἢ ἴδια διαύγεια τῆς σύλληψης, ἢ ἴδια ἀκρίβεια τῆς διάκρισης, ἢ ἴδια ζωντάνια τῆς κατάληψης εἶναι οὐσιαστικὲς [ιδιότητες] στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀληθινοῦ γούστου και ἀποτελοῦν τὰ ἀλάθευτα παρεπόμενά του. Σπάνια συμβαίνει ἢ καθόλου ἓνας ἄνθρωπος μυαλωμένος και ἔμπειρος σὲ κάποια τέχνη νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κρίνει τὴν ὁμορφιά της· και δὲν εἶναι λιγότερο σπάνιο νὰ συναντήσομε ἓναν ἄνθρωπο με σωστὸ γούστο ἀλλὰ χωρὶς ὑγιή νόηση.

Λοιπόν, με ὄλο πού οἱ ἀρχὲς τοῦ γούστου εἶναι καθολικὲς και περίπου, ἂν ὄχι ἐντελῶς, οἱ ἴδιες σὲ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐντούτοις λίγοι ἔχουν τὰ προσόντα νὰ κρίνουν ὁποιοδήποτε ἔργο τέχνης ἢ νὰ θέσουν τὸ δικό τους συναίσθημα ὡς μέτρο τῆς ὁμορφιάς. Τὰ ὄργανα τῆς ἐσωτερικῆς αἴσθησης σπάνια εἶναι τόσο τέλεια ὥστε νὰ ἐπιτρέψουν στὶς γενικὲς ἀρχὲς νὰ παίξουν πλήρως τὸ ρόλο τους και νὰ παραγάγουν ἓνα βίωμα ἀντίστοιχο πρὸς τὶς

ἀρχὲς αὐτές. Εἴτε ἐργάζονται με κάποιο ἐλάττωμα εἴτε δυσκολεύονται ἀπὸ κάποια ἀταξία, και ἔτσι διεγείρουν ἓνα συναίσθημα πού μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ λαθεμένο. Ὅταν ὁ κριτικὸς δὲν ἔχει λεπτότητα, ὅταν κρίνει χωρὶς διάκριση και συγκινεῖται μόνο ἀπὸ τὶς ἀδρὲς και περισσότερο κρουστὲς ποιότητες τοῦ αντικειμένου, οἱ λεπτὲς ἀποχρώσεις περνοῦν ἀπρόσεχτες και ἀπαρατήρητες. Ὅπου [ὁ κριτικὸς] δὲν βοηθεῖται ἀπὸ τὴν πράξη, ἢ ἀπόφασή του συνοδεύεται ἀπὸ σύγχυση και δισταγμὸ. Ὅπου δὲν ἔχει χρησιμοποιεῖ σύγκριση, οἱ πιὸ ἐπιπόλαιες ὁμορφίες, αὐτὲς πού μᾶλλον ἀξίζουν τὸ ὄνομα τῶν ἐλαττωμάτων, γίνονται ἀντικείμενο τοῦ θαυμασμοῦ του. Ὅπου ὑπόκειται στὴν ἐπίδραση τῆς προκατάληψης, ὅλα τὰ φυσικὰ του συναίσθημα εἶναι διαστρεμμένα. Ὅπου λείπει ἢ ὀρθοφροσύνη, ὁ κριτικὸς δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνει τὶς ὁμορφίες τοῦ σχεδίου και τοῦ διαλογισμοῦ πού εἶναι οἱ ὑψηλότερες και κορυφαῖες. Τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ἐργάζεται κάτω ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀτέλειες, και γιὰ τοῦτο ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι μιὰ ἀληθινὴ κρίση στὶς καλὲς τέχνες εἶναι τόσο σπάνια, ἀκόμα και κατὰ τὶς πιὸ προηγμένες [πνευματικὰ] ἐποχές· μόνο δυνατὴ αἴσθηση, ἐνωμένη με λεπτὸ συναίσθημα, βελτιωμένη ἀπὸ τὴν πράξη, τελειοποιημένη ἀπὸ τὴν σύγκριση και καθαρμένη ἀπὸ κάθε προκατάληψη μπορεῖ νὰ χαρίσει στοὺς κριτικὸς αὐτὸ τὸ πολύτιμο γνώρισμα· και ἢ συνδυασμένη ἀπόφαση ὄλων αὐτῶν, ὅπουδήποτε μποροῦν νὰ βρεθοῦν, εἶναι τὸ ἀληθινὸ μέτρο τοῦ γούστου και τῆς ὁμορφιάς.

Ἄλλὰ πού μποροῦν νὰ βρεθοῦν τέτοιοι κριτικοί; Μὲ τί σημάδια μποροῦν ν' ἀναγνωριστοῦν; Πῶς νὰ διαχωριστοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοὺς ἐπίδοξους κριτικούς; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι στενόχωρα και φαίνεται ὅτι μᾶς ρίχνουν πίσω στὴν ἴδια ἀβεβαιότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία, κατὰ τὴν διαδρομὴ τούτου τοῦ δοκίμιου, προσπαθήσαμε νὰ βγοῦμε.

Ἄλλὰ ἐὰν παρατηρήσομε τὸ θέμα ἀπὸ τὴν σωστὴ πλευρά, αὐτὰ εἶναι ζητήματα πραγμάτων και ὄχι συναίσθηματος. Ὅτι ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο ἔχει προικιστεῖ με ὀρθοφροσύνη και λεπτὴ φαντασία, ἐλεύθερη ἀπὸ προκατάληψη, τοῦτο μπορεῖ συχνὰ νὰ γίνει

αντικείμενο διένεξης, και να προκαλέσει μεγάλη συζήτηση και έρευνα· ότι όμως ένας τέτοιος χαρακτήρας είναι αξιολογος και αξιοτίμητος, σ' αυτό θα συμφωνήσει ολόκληρη ή ανθρωπότητα. "Όπου διατυπώνονται άμφιβολίες, οί άνθρωποι δέν μπορούν να κάνουν τίποτα περισσότερο άπό ό,τι κάνουν σε όλα τα άμφισβητήσιμα ζητήματα που υπόκεινται στη νόηση: οφείλουν να διατυπώσουν τα καλύτερα έπιχειρήματα που τους υποβάλλει ή έφευρετικότητά τους· πρέπει να αναγνωρίσουν ότι κάπου υπάρχει ένα άληθινό και άποφασιστικό μέτρο, δηλαδή ως πραγματική ύπαρξη και γεγονός· και πρέπει να δείξουν επιείκεια άπέναντι σ' εκείνους που διαφωνούν, όταν αυτοί επικαλούνται το μέτρο τουτο. Άρκει για τον τωρινό σκοπό μας να έχομε άποδείξει ότι το γούστο όλων των ατόμων δέν έχει ίσο πάτημα [δέν βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο] και ότι μερικοί άνθρωποι γενικά, όσο δύσκολο κι' αν είναι να τους ξεδιαλέξομε, θα αναγνωρίζονται άπό το καθολικό συναίσθημα ότι έχουν το προβάδισμα άπό άλλους.

Άλλά στην πραγματικότητα, ή δυσκολία να βρούμε, ακόμα και σε καταμέρος περιπτώσεις, τα μέτρα του γούστου δέν είναι τόσο μεγάλη όσο παρασταίνεται. "Αν και θεωρητικά μπορούμε πρόθυμα να παραδεχτούμε ένα κάποιο κριτήριο στην έπιστήμη και να το άρνηθούμε στο συναίσθημα, τουτο, όπως έχει διαπιστωθεί, είναι στην πράξη πολύ πιό δύσκολο να το βεβαιώσομε στην πρώτη περίπτωση παρά στη δεύτερη. Θεωρίες άφηρημένης φιλοσοφίας, συστήματα βαθιάς θεολογίας κυριάρχησαν σε μιάν εποχή· σε μιάν επόμενη όμως περίοδο τινάχτηκαν παντού στον άέρα· ή άτοπία τους άποκαλύφτηκε· άλλες θεωρίες και συστήματα πήραν τη θέση τους, που κι' αυτά παραχώρησαν τη δική τους στους διαδόχους των· και τίποτα δέν έχει έμπειρικά άποδειχτεί ότι υπόκειται στις μεταβολές της τύχης και του συρμού περισσότερο άπ' αυτά τα λεγόμενα όριστικά πορίσματα της έπιστήμης. Δέν συμβαίνει το ίδιο και στις όμορφιές της εύγλωττίας και της ποίησης. Σωστές εκφράσεις πάθους και φυσικού είναι σίγουρο ότι ύστερ' άπό λίγο καιρό κερδίζουν την έπευφημία του κοινού, και αυτή τη διατηρούν για πάντα. "Ο Άριστοτέλης και ο Πλάτων και ο Έπι-

κουρος και ο Descartes μπορούν να υποχωρήσουν διαδοχικά ό ένας μπροστά στον άλλο· αλλά ο Τερέντιος και ο Βιργίλιος διατηρούν ένα καθολικό, αναμφισβήτητο κύρος στο πνεύμα των ανθρώπων. "Η άφηρημένη φιλοσοφία του Κικέρωνα έχει χάσει την πίστη της· ή όρμητικότητα της εύφράδειάς του είναι άκόμη αντικείμενο του θαυμασμού μας.

Με όλο που οί άνθρωποι με λεπτό γούστο είναι σπάνιοι, εύκολα διακρίνονται μέσα στην κοινωνία άπό το γερό μυαλό τους και την άνωτερότητα των [πνευματικών] δυνάμεών τους πάνω άπό [τη στάθμη] του υπόλοιπου της ανθρωπότητας. "Η ύπεροχή που αποκτούν κάνει να υπερισχύει εκείνη ή ζωηρή έπιδοκιμασία με την όποία υποδέχονται κάθε προϊόν της μεγαλοφυΐας, και την επιβάλλει γενικά. Πολλοί άνθρωποι, όταν αφήνονται στον έαυτό τους, έχουν μιάν άμυδρή μόνο και άμφίβολη αντίληψη όμορφιάς· είναι άκόμα ικανοί να έντυφούν σε όποια λεπτή πεννιά που τους υποδείχεται να την προσέξουν. "Όποιος προσηλυτίζεται στο θαυμασμό του πραγματικού ποιητή ή ρήτορα, γίνεται άίτιος κάποιου νέου προσηλυτισμού. Και με όλο που μπορούν για ένα χρονικό διάστημα να επικρατήσουν προκαταλήψεις, αυτές ποτέ δέν συνενώνονται στην έξύμνηση κάποιου άνταγωνιστή της άληθινής μεγαλοφυΐας, αλλά στο τέλος υποχωρούν στη δύναμη του φυσικού και του σωστού συναίσθηματος. "Έτσι, αν και ένα πολιτισμένο έθνος μπορεί εύκολα να κάνει λάθος στην έκλογή του φιλοσόφου που θαυμάζει, ποτέ δέν παρατηρήθηκε ότι γελάστηκε επί πολυ στην άγάπη του προς έναν εύνοούμενο επικό ή τραγικό συγγραφέα.

Άλλά παρ' όλες τις προσπάθειές μας να προσδιορίσομε ένα μέτρο του γούστου και να συμβιάσομε τις διαφωνούσες αντιλήψεις των ανθρώπων, υπολείπονται άκόμη δύο πηγές παραλλαγών, που δέν άρκοούν βέβαια για να φέρουν σύγχυση σε όλα τα σύνορα της όμορφιάς και της άσχήμιας, μπορούν όμως συχνά να προκαλέσουν διαφορά στους βαθμούς της έπιδοκιμασίας ή του φόγου μας. "Η μία είναι οί διάφορες διαθέσεις του θυμικού των καταμέρος ανθρώπων· ή άλλη οί ιδιαίτεροι τρόποι [συμπεριφορής] και γνώμες της εποχής και της χώρας μας. Οί γενικές άρχές του γούστου

είναι όμοιόμορφες μέσα στην ανθρώπινη φύση· όπου οί άνθρωποι διαφέρουν στις κρίσεις τους, εκεί μπορεί συνήθως νά παρατηρηθεϊ κάποιο ελάττωμα ή διαστροφή στις [πνευματικές] δυνάμεις, πού προέρχεται ή από προκατάληψη ή από έλλειψη πρακτικής ή από έλλειψη λεπτότητας· και τότε υπάρχει εκεί ένας σωστός λόγος νά επιδοκιμάσομε ένα γούστο και νά καταδικάσομε ένα άλλο. Άλλα όπου υπάρχει παρέκκλιση στο έσωτερικό πλαίσιο ή στην έξωτερική κατάσταση τέτοια, πού νά είναι έντελώς άψογη και στα δύο μέρη και πού νά μὴν αφήνει χῶρο για νά προτιμήσει κανείς τὸ ένα από τὸ άλλο, στην περίπτωση αὐτή κάποιος βαθμὸς παρέκκλισης στην κρίση είναι αναπόφευκτος, και μάταια ἀναζητοῦμε ένα μέτρο, για νά μπορέσομε μ' αὐτὸ νά συμβιβάσομε τὰ ἀντίθετα συναισθήματα.

Ένας νέος άνθρωπος, πού τὰ πάθη του είναι φλογερά, θά συγκινεῖται αίσθητότερα με έρωτιάριες και τρυφερές εικόνες, από έναν άνθρωπο πιὸ προχωρημένο στα χρόνια, πού βρίσκει εὐχαρίστηση σὲ φρόνιμες, φιλοσοφικές σκέψεις ἀπάνω στο ὀδήγημα τῆς ζωῆς και στὸν μετριασμό τῶν παθῶν. Στα εἴκοσι [χρόνια μας] ὁ Όβίδιος μπορεί νά είναι ὁ εὐνοούμενος συγγραφέας, ὁ Όράτιος στα σαράντα και ἴσως ὁ Τάκιτος στα πενήντα. Μάταια, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, θά προσπαθούσαμε νά μποῦμε μέσα στα συναισθήματα ἄλλων και νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τίς τάσεις πού είναι φυσικές σὲ μᾶς. Διαλέγομε τὸν εὐνοούμενο συγγραφέα μας, ὅπως διαλέγομε τὸ φίλο μας, ἀπὸ τὴν όμοιομορφία [πού υπάρχει μεταξύ μας] στο θυμικό και στη διάθεση. Εὐθυμία ή πάθος, συναίσθημα ή στοχασμός, ὅποιο ἀπ' αὐτὰ δεσπόζει περισσότερο στην ιδιοσυγκρασία μας μᾶς δίνει μιάν ιδιαίτερη συμπάθεια με τὸν συγγραφέα πού μᾶς μοιάζει.

Ένα πρόσωπο εὐχαριστιέται πιὸ πολὺ με τὸ ὑπέροχο, ἄλλο με τὸ τρυφερό, ένα τρίτο με τὸν σαρκασμό. Ένας έχει μεγάλη εὐαισθησία ἀπέναντι στα ἐλαττώματα και είναι ἐξαιρετικά σχολαστικός στην εὐσχημοσύνη· ένας ἄλλος έχει πιὸ ζωηρὴ αἴσθηση τῶν τύπων τῆς ὁμορφιάς και συγχωρεῖ εἴκοσι ἄτοπα και μειονεκτήματα για μιάν ὑψηλοῦ τόνου ή περιπαθὴ πεννιά. Τοῦ ἑνὸς τὸ

αὐτὸ εἶναι έντελῶς στραμμένο πρὸς τὴν ἀκρίβεια και τὴν ἐνεργητικότητα· ὁ ἄλλος πάλι εὐφραίνεται ἀπὸ μιὰ γεμάτη, πλούσια και ἄρμονικὴν ἔκφραση. "Ένας ἀγαπάει τὴν ἀπλότητα· ἄλλος τὴ διακόσμηση. Ἡ κωμωδία, ή τραγωδία, ή σάτιρα, ή ὠδή, καθεμιὰ έχει τοὺς ὀπαδούς της πού προτιμοῦν αὐτὸ τὸ ὀρισμένο εἶδος γραπτοῦ λόγου ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Εἶναι καθαρὴ πλάνη για ένα κριτικὸ νά περιορίζει τὴν ἐπιδοκιμασία του σὲ ένα εἶδος ή ὕφος γραπτοῦ λόγου και νά καταδικάζει ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Άλλὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νά μὴν αἰσθανόμαστε κάποια προτίμηση πρὸς ἐκεῖνο πού ταιριάζει στην ιδιαίτερη ροπή και διάθεσή μας. Τέτοιες ἐκδηλώσεις εἶναι ἀθῶες και ἀναπόφευκτες, και λογικά δὲν μποροῦν ποτὲ νά γίνουν ἀντικείμενο διένεξης, γιατί δὲν υπάρχει μέτρο με τὸ ὁποῖο μποροῦν νά κριθοῦν.

Για έναν ὅμοιο λόγο αἰσθανόμαστε, κατὰ τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς ἔργου, μεγαλύτερη εὐχαρίστηση ἀπὸ εικόνες και χαρακτῆρες πού μοιάζουν με ἀντικείμενα πού βρίσκονται στη δική μας ἡλικία και χώρα, παρά ἀπὸ κείνες πού περιγράφουν ένα διαφορετικὸ πλῆθος ἐθίμων. Και δὲν εἶναι χωρὶς κάποια προσπάθεια πού συμβιβάζομε τοὺς ἑαυτοὺς μας με τὴν ἀπλότητα ἀρχαίων τρόπων [συμπεριφορᾶς], ὅταν λ.χ. βλέπομε πριγκήπισσες νά κουβαλοῦν νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ, και βασιλιάδες και ἥρωες νά εἶναι ντυμένοι με τὰ φαγώσιμά τους. Μποροῦμε γενικά νά παραδεχόμαστε ὅτι ή παρασταση τέτοιων τρόπων δὲν εἶναι λάθος τοῦ συγγραφέα οὔτε ἀσχῆμια στο ἔργο· ἀλλὰ δὲν συγκινούμαστε πολὺ μ' αὐτοὺς. Για τοῦτο τὸ λόγο, ή κωμωδία δὲν μεταφέρεται εὐκολα ἀπὸ μιάν ἐποχὴ ή ἐθνότητα σὲ ἄλλη. Ένας Γάλλος ή Ἄγγλος δὲν εὐχαριστιέται με τὴν Andria τοῦ Τερέντιου ή τὴν Clitia τοῦ Μακιαβέλη, ὅπου ή λεπτὴ κυρία, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία στρέφεται τὸ ἔργο, οὐδέποτε ἐμφανίζεται στους θεατές, ἀλλὰ φυλάγεται πάντοτε πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή, σύμφωνα με τὴ συγκερατημένη διάθεση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων και τῶν νέων Ἰταλῶν. Ένας διαβασμένος και στοχαστικός ἄνθρωπος μπορεί νά κάνει παραχωρήσεις σ' αὐτὲς τίς ιδιορρυθμίες τῆς συμπεριφορᾶς· ἀλλὰ ένα κοινὸ ἀκροατήριό δὲν μπορεῖ ποτὲ νά ἀπαλλαγεῖ τόσο πολὺ ἀπὸ τίς συνηθισμένες ιδέες και τὰ

συνηθισμένα αίσθηματά του, ώστε να χαίρεται εικόνες που δεν τους μοιάζουν καθόλου.

Ἐδῶ ἔχει τὴ θέση τῆς μιᾶς σκέψης πού ἴσως μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμη κατὰ τὴν ἐξέταση μιᾶς περίφημης διένεξης σχετικὰ μετὶς ἀρχαιοκλασικῆς καὶ τῆς νεώτερες σπουδῆς, ὅπου συχνὰ βρίσκουμε τὸ ἓνα μέρος νὰ συγχωρεῖ κάθε πρὸς τὴν ἀτοπία παρέκκλιση τῶν Ἀρχαίων ἀπὸ τοὺς τρόπους τῆς ἐποχῆς, καὶ τὸ ἄλλο ν' ἀρνιέται νὰ παραδεχτεῖ αὐτὴ τὴ συγγνώμη ἢ τὸ λιγότερο νὰ τὴν παραδέχεται μόνο σὰν ἀπολογία γιὰ τὸν συγγραφέα, ὄχι καὶ γιὰ τὸ ἔργο. Κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ θέμα τοῦτο σπάνια ἔχουν χαραχτεῖ τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὰ μέρη πού φιλονικοῦν. Ὅπου παρασταίνονται ἀθῶες ἰδιορρυθμίες συμπεριφορᾶς, σὰν ἐκεῖνες πού μνημονέψαμε παραπάνω, πρέπει βέβαια νὰ γίνουν παραδεκτές· καὶ ἓνας ἄνθρωπος πού σκανδαλίζεται ἀπ' αὐτές, δίνει μιᾶ φανερὴν ἀπόδειξη ψεύτικης λεπτότητας καὶ ἐξευγένισης. Τοῦ ποιητῆ τὸ μνημεῖο τὸ πιὸ μακρόβιο ἀπὸ τὸν ὀρεῖχαλκοθὰ σωριαζόταν κάτω σὰν πλίνθος ἢ πηλός, ἀν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔκαναν παραχωρήσεις στὶς συνεχεῖς ἀνατροπὲς τῶν τρόπων καὶ τῶν ἠθῶν καὶ δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ παραδεχτοῦν παρὰ μόνο ὅ,τι ταιριάζει στὸν συρμὸ πού ἐπικρατεῖ. Πρέπει νὰ παραπετάξουμε τὶς εἰκόνες τῶν προγόνων μας γιὰ τὶς τραχηλιῆς καὶ τὰ κρινολίνα τους; Ὅπου ὅμως οἱ ιδέες τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς σεμνότητας μεταβάλλονται ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ στὴν ἄλλη καὶ ὅπου περιγράφονται πρόστυχοι τρόποι χωρὶς νὰ σημειώνονται μετὰ τοὺς ἰδιαίτερους χαρακτῆρες τοῦ ψόγου καὶ τῆς ἀποδοκιμασίας, αὐτὸ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι παραμορφώνει τὸ ποίημα καὶ εἶναι μιᾶ πραγματικὴ ἀσχήμια. Δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε σωστὸ ὅτι ὀφείλω νὰ μῶ μέσα σὲ τέτοια συναισθήματα· καὶ μετὰ ὅλο πού μπορῶ νὰ συγχωρήσω τὸν ποιητὴ ἀναλογιζόμενος τὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς του, δὲν μπορῶ ποτὲ νὰ ἀπολαύσω τὴ σύνθεσή. Ἡ ἔλλειψη φιλανθρωπίας καὶ σεμνότητας, πού εἶναι τόσο φανερὴ στοὺς χαρακτῆρες πού ἔχουν σχεδιαστεῖ ἀπὸ μερικοὺς ἀρχαίους ποιητές, κάποτε μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς Ἑλληνας τραγικούς, ἐλαττώνει σημαντικὰ τὴν ἀξία τῶν εὐγενικῶν ἔργων τους καὶ δίνει σὲ νεώτερους συγ-

γραφεῖς προβάδισμα ἀπέναντί τους. Δὲν αἰσθανόμαστε ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς τύχες καὶ τὰ συναισθήματα τόσο ἄγριων ἠρώων· δυσφοροῦμε πού βρίσκουμε νὰ συγγέονται τόσο πολὺ τὰ ὅρια τῆς κακίας καὶ τῆς ἀρετῆς· καὶ ὁσηδήποτε ἐπιείκεια κι' ἂν μπορούμε νὰ δείξουμε ἀπέναντι στὸν συγγραφέα ἀναλογιζόμενοι τὶς προκαταλήψεις του, δὲν μπορούμε νὰ κατανικήσουμε τὸν ἑαυτὸ μας ὥστε νὰ μπεῖ μέσα στὰ συναισθήματά του, ἢ νὰ αἰσθανθεῖ συμπάθεια πρὸς χαρακτῆρες πού ὀλοκάθαρα ἀνακαλύπτομε ὅτι εἶναι ἀξιοκατάκριτοι.

Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τὶς ἠθικὲς ἀρχὲς ὡς θεωρητικὲς γνώμες κάθε λογῆς. Αὐτὲς βρίσκονται σὲ συνεχῆ ροὴ καὶ ἀνατροπή. Ὁ γιὸς ἀγκαλιάζει ἓνα σύστημα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ πατέρα. Καὶ ὄχι μόνο τοῦτο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κἀν ἄνθρωπος πού μπορεῖ νὰ καυχηθεῖ γιὰ μεγάλην εὐστάθεια καὶ ὁμοιομορφία σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο. Ὅποιεσδήποτε θεωρητικὲς πλάνες κι' ἂν γίνονται νὰ βρεθοῦν μέσα στὰ εὐγενῆ γραπτὰ ὅποιος ἐποχῆς ἢ χώρας, αὐτὲς λίγο μόνο ἀφαιροῦν ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν συνθέσεων ἐκείνων. Μιὰ κάποια μόνο στροφή τῆς σκέψης ἢ τῆς φαντασίας χρειάζεται, γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ μποῦμε μέσα σὲ ὅλες τὶς γνώμες πού τότε δέσποζαν καὶ νὰ ἐντροφήσουμε στὰ συναισθήματα ἢ στὰ συμπεράσματα πού παράγονται ἀπ' αὐτές. Ἀλλὰ μιὰ πολὺ βίαιη προσπάθεια ἀπαιτεῖται γιὰ ν' ἀλλάξουν οἱ κρίσεις μας ἀπάνω στοὺς τρόπους τῆς συμπεριφορᾶς καὶ νὰ διεγερθοῦν συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας ἢ ψόγου, ἀγάπης ἢ μίσους διαφορετικὰ ἀπὸ κεῖνα μετὰ τὰ ὅποια τὸ πνεῦμα, ἀπὸ μακρὸν ἔθισμό, ἔχει ἐξοικειωθεῖ. Καὶ ὅπου ἓνας ἄνθρωπος ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθότητα τοῦ ἠθικοῦ μέτρου μετὰ τὸ ὅποιο κρίνει, εἶναι μετὰ τὸ δίκιο του ζηλότυπος γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐννοεῖ νὰ διαστρέψει γιὰ μιὰ στιγμὴ τὰ συναισθήματα τῆς καρδιᾶς του χαριζόμενος σὲ ἓναν ὁποιοδήποτε συγγραφέα.

Ἀπ' ὅλες τὶς θεωρητικὲς πλάνες ἐκεῖνες πού ἀναφέρονται στὴ θρησκεία εἶναι οἱ περισσότερο συγγνωστὲς στὶς συνθέσεις τῆς μεγαλοφυΐας· οὔτε κἀν ἐπιτρέπεται νὰ κρίνομε τὴν εὐγένεια ἢ τὴ σοφία ὁποιοῦδήποτε λαοῦ ἢ καὶ μεμονωμένων προσώπων ἀπὸ τὴν παχυλότητα ἢ τὴ λεπτότητα τῶν θεολογικῶν τους ἀρχῶν. Ὁ ἴδιος κοινὸς νοῦς πού κυβερνᾷ τοὺς ἀνθρώπους στὶς κοινὲς περι-

στάσεις τῆς ζωῆς, δὲν εἰσακούεται στὰ θρησκευτικὰ θέματα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὅλα μαζί τοποθετοῦνται πάνω ἀπὸ τὴ γνωστικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ. Μὲ αὐτὴ τὴ βάση, ὅλες οἱ ἀτοπίες τοῦ εἰδωλολατρικοῦ θεολογικοῦ συστήματος πρέπει νὰ παραβλέπονται ἀπὸ κάθε κριτικὸ ποὺ θὰ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ σχηματίσει μία σωστὴν ἔννοια τῆς ἀρχαίας ποιήσεως· καὶ οἱ μεταγενέστεροι, μὲ τὴ σειρά τους, πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ἴδια ἐπιείκεια ἀπέναντι στοὺς προπάτορές τους. Θρησκευτικὲς ἀρχές δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ προσαφθοῦν ὡς λάθος σὲ ἓνα ποιητὴ, ὅσο μένουν ἀπλῶς ἀρχές καὶ δὲν κατακτοῦν μὲ τέτοια δύναμη τὴν καρδιά του, ὥστε νὰ τὸν θέσουν ὑπὸ κατηγορίαν γιὰ φανατισμὸ ἢ δεισιδαιμονία. "Ὅπου συμβαίνει τοῦτο, συγχέουν τὰ συναισθήματα τῆς ἠθικότητος καὶ μεταβάλλουν τὰ φυσικὰ σύνορα τῆς κακίας καὶ τῆς ἀρετῆς. Εἶναι ἐπομένως αἰώνια στίγματα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ποὺ μνημονέψαμε παραπάνω· οὔτε εἶναι ἀρκετὲς οἱ προκαταλήψεις καὶ λαθεμένες γνώμες τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ τὰ δικαιολογήσουν.

Εἶναι στὴν οὐσία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐμπνέει βίαιον μῖσος πρὸς κάθε ἄλλη λατρεία καὶ νὰ παρασταίνει ὅλους τοὺς εἰδωλολάτρεις, τοὺς μουσουλμάνους καὶ τοὺς αἰρετικούς σὰν ἀντικείμενα θείας ὀργῆς καὶ ἐκδίκησης. Τέτοια συναισθήματα, μὲ ὅλο ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι πολὺ ἀξιόμημπτα, θεωροῦνται ἀρετὲς ἀπὸ τοὺς ζηλωτὲς αὐτῆς τῆς ὁμολογίας καὶ παρασταίνονται στὶς τραγωδίαι καὶ στὰ ἐπικά ποιήματά τους σὰν εἶδος θεϊκοῦ ἥρωισμοῦ. Αὐτὸς ὁ φανατισμὸς ἔχει παραμορφώσει δύο πολὺ λεπτὲς τραγωδίαι τοῦ Γαλλικοῦ θεάτρου, τὸν «Πολύευκτο»¹ καὶ τὴν «Ἀθαλία»², ὅπου ὁ ὑπέρμετρος ζῆλος γιὰ εἰδικούς τρόπους λατρείας ἐκδηλώνεται μὲ ὅλο τὸ στόμφο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθεῖ, καὶ ἀποτελεῖ τὸν δεσπύζοντα χαρακτήρα τῶν ἡρώων. «Τί εἶναι αὐτό;» λέγει ὁ ἔξοχος Joad στὴν Josabet ὅταν τὴ βρίσκει νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν Mathan τὸν ἱερέα τοῦ Baal. «Μιλεῖ ἢ κόρη τοῦ Δαβὶδ σὲ τοῦτον τὸν προδότη; Δὲν φοβᾶσαι μήπως ἀνοίξει ἢ

1. (Ἵπος. τοῦ Μεταφρ.) «Πολύευκτος» τραγωδία τοῦ Corneille (1642).

2. (Ἵπος. τοῦ Μεταφρ.) «Athalie» τραγωδία τοῦ Racine (1691).

γῆ καὶ βγάλει φλόγες γιὰ νὰ σᾶς καταβροχθίσει καὶ τοὺς δύο; Ἡ μήπως αὐτοὶ οἱ ἅγιοι τοῖχοι πέσουν καὶ σᾶς συντρίψουν μαζί; Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς του; Γιατί ἔρχεται ἐδῶ αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ νὰ δηλητηριάσει τὸν ἄερα ποὺ ἀναπνέομε μὲ τὴν ἀποτρόπαιον παρουσίαν του;»¹. Τέτοια συναισθήματα γίνονται δεκτὰ μὲ μεγάλην ἐπευφημίαν στὸ θέατρο τοῦ Παρισιοῦ· καὶ στὸ Λονδίνο οἱ θεατῆς θὰ δοκίμαζαν ἄλλο τόσο μεγάλη εὐχαρίστηση ἂν ἄκουγαν τὸν Ἀχιλλέα νὰ λέει στὸν Ἀγαμέμνονα ὅτι εἶναι σκύλος στὸ μέτωπο καὶ ἐλάφι στὴν καρδιά· ἢ τὸν Δία νὰ φοβερίζει τὴν Ἡρα μ' ἓνα γερὸ ξύλο, ἂν δὲν ἠσυχάσει.

Οἱ θρησκευτικὲς ἀρχές εἶναι λοιπὸν στίγμα σὲ κάθε εὐγενῆ σύνθεση, ὅταν ὑψώνονται σὲ δεισιδαιμονία καὶ εἰσβάλλουν σὲ κάθε συναίσθημα ὁσοδήποτε κι' ἂν βρίσκεται τοῦτο μακριὰ ἀπὸ κάθε συνάρτηση μὲ τὴ θρησκείαν. Δὲν εἶναι συγγνωστὸ στὸν ποιητὴ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου του νὰ φορτώνουν τὴ ζωὴ μὲ τόσο πολλὰ τελετὰ καὶ τύπους, ὥστε κανένα μέρος τῆς νὰ μὴν ἐξαιρεῖται ἀπὸ κείνο τὸν ζυγόν. Πρέπει νὰ εἶναι γιὰ πάντα γελοῖο στὸν Πετράρχην, τὸ ὅτι συγκρίνει τὴν ἀγαπημένην του Λάουραν μὲ τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Οὔτε εἶναι λιγότερο γελοῖο σ' ἐκεῖνον τὸν διασκεδαστικὸ ἀκόλαστο, τὸν Βοκκάκιον, τὸ ὅτι πολὺ σοβαρὰ ἐκφράζει τὶς εὐχαριστίαι του στὸν Παντοδύναμον Θεὸ καὶ στὶς κυρίες γιὰ τὴ συμπαράστασίν τους στὴν ἄμυνα ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του.

1. (Ἵπος. τοῦ Μεταφρ.) Ἀπὸ τὴν τραγωδίαν «Athalie» τοῦ Racine.